

putevi
ka
trijenalu
odgovori
na
anketu
„umetnosti“
mirko
juteršek

(Kožanić, Luketić, Bešlić) ili pak nekim novim usmjerenjima u zoni slikarstva, pa su stoga mogli postojati jaki razlozi da se unutar sistema sekcija Trijenala oforme kao jedna samostalna i odvojena cjelina. Pojava »nove apstrakcije« na našem terenu nosi izvjesne reflekske nekih kretanja iniciranih u posljednje vrijeme u internacionalnoj sferi i može se u nas jasno distringvirati u dva sektora koji, pored određenih srodnosti u općem repertoaru »iregularnih« geometrijskih formi, pokazuju i sasvim striktnu posebnosti. Prvu od ovih cjelina čine Vaništa i Knifer, kod kojih je građa slike krajnje sažeta i jezgrovita u sistemu organizacije površine, po čemu bi se oni mogli dovesti u vezu sa nekim primjerima američke »cool-apstrakcije«, od koje ih, međutim, distancira prisustvo jednog snažno izraženog metafizičkog substrata. Posebno mi značajna danas izgleda Kniferova pozicija, stoga što on u vremenu jedne »nove geometrije«, koja se više ne temelji na »platonističkim« premisama harmonizacije čistih likova, već sadrži znatno dublju dimenziju značenja, otkriva jedno izvorno polje ekspresije u vidu isticanja apsolutiziranog znaka »meandra« kao jednog novog tipa »spiritualnog ornamenta« čije je duhovno, kao i formalno izvorište u velikom nasljeđu suprematističkih premisa umjetnosti kao »čiste osjećajnosti«. Za one koji su pažljivo pratili tekuća kretanja u zoni »nove apstrakcije« Kniferov će slučaj biti od posebnog interesa i može se sa sigurnošću pretpostaviti da će on uskoro biti prepoznat kao jedan od protagonista ove stilistike i u širim internacionalnim razmjerama. Uostalom, Kniferov izvorni jezički doprinos već je evidentiran i potpuno potvrđen njegovom aktivnom participacijom na značajnoj kritičkoj smotri »Oltre l'informale« koju je još 1963. godine u San Marinu organizirao G. C. Argan, analizirajući u evropskoj panorami puteve i usmjerenja aktualnog slikarstva u postinformelnom periodu. Druga, manje duboka, no zato vrlo dinamična

Mislím da je poseban značaj jugoslovenskog trijenala likovnih umetnosti u tome što ove izuzetno velike priredbe najpogodnije omogućuju potpuni uvid u umetničku građu i aktivnost naših naroda. Zato je sasvim razumljivo da njihova postavka već u samim pripremama i svaki put, pobuđuje prilično veliku pažnju; nastaje niz dvoumljenja i pitanja o osnovanosti jedne ili, pak, druge zamisli. Takođe, toga smo postali svesni i pri organizovanju Trećeg trijenala i zato smo pokušali da izaberemo najpogodniji oblik izlaganja u odnosu na sadašnje stanje jugoslovenske likovne umetnosti. Zbog velikih mogućnosti prijavljivanja i širokog kruga izlagača nužan je bio izbor pri kome će jedini kriterij biti — kvalitet. U međuvremenu, kao što je u doba XIX veka izbor likovnih dela za sve umetničke galerije i ustanove vršen isključivo po savetu umetnika, novi duh XX stoleća stremi doslednijoj podeli dela i uskoj specijalizaciji, postavljajući na ta mesta specijalizirane stručnjake. Umetnicima ta uloga pripada samo u izuzetnim slučajevima, kada svojim pisanjem u toj oblasti dosežu stručan nivo. Istina, odobravanje specijalizacije u likovnoj umetnosti različito je u našim državama. Iz brojnih rasprava napola proteklog stoleća znamo da je na primer u Sloveniji još godine 1918, od nastanka Narodne galerije u Ljubljani, vrlo živa misao da Galeriju treba da vode umetnici kojima je njena aktivnost i namenjena.

struja jeste grupa koju čine Galić, Feller i Šibenik, kod kojih je Hard-Edge sistem kontaminiran izvjesnom organskom dispozicijom oblika, dok je hromatska razrada plohe vrlo aktivna i lako čitljiva. Njima za sada nedostaje jedno rigoroznije baratanje sredstvima, a put koji im predstoji trebalo bi biti posvećen čuvanju sadašnje svežine globalnog utiska slike uz istovremeno posjedovanje preciznijeg egzekutivnog aparata. Unutar ove sekcije demonstriran je i princip rada »Ornamentografa« Zorana Radovića. U osnovi ovog projekta radi se o jednom problemu čiji je značaj izuzetan i koji može inicirati dalekosežna razmatranja o budućim modusima umjetničke prakse, što u ovom momentu, zbog specifičnosti karaktera teme, nije moguće opširnije obaviti.

Na kraju, može se konstatirati da je ovaj presjek stanja na sektoru »novih tendencija« na našem terenu dao opsežan, mada ne i kompletan i uvijek precizan snimak situacije. Zaista je šteta što selekcija materijala nije provedena znatno rigoroznije i što je opću koherenciju cjeline narušilo, pored već pomenute metodске nedefiniranosti različitih jezičkih područja, još i prisustvo nekih oblika potpune stilske i formalne dezorijentacije (Stojanović-Sip, Seder i još neki). Isto tako, trebalo je obezbjediti demonstriranje Srnečove »Luminoplastike«, što bi zajedno sa Novakovim »Varijabilom« tvorilo jednu posebnu, u ovom trenutku veoma važnu problemsku cjelinu. Ne zalažeći na ovom mjestu u neke opsežnije generalizacije i ostavljajući po strani još jedno mnoštvo pitanja koja bi se povodom ove tematike mogla pokrenuti, ostaje da se zaključi da je sekcija »novih tendencija«, čak i u ovakvom svom nepotpunom vidu, predstavljala jedan od problemskih najaktivnijih punktova izložbe i sadržavala je u svom okviru niz realizacija koje su se nalazile u samom vrhunskom kvalitetnom jezgru unutar panorame III trijenala.

Umetnici danas odlučuju poglavito pri društvenim izložbama — kod nas pri republičkim, koje su vrlo kompleksne i kod manjih grupnih. Put do sadašnjeg Trijenala, gledajući na sprovođenje, čini mi se da je otvoren i u saglasnosti sa stupnjem drugih razvijenih evropskih kultura. Razumljiva je želja da budući Trijenale obuhvati još širi krug jugoslovenskih likovnih umetnika koji bi se pri tome dostojno predstavili najkvalitetnijim delima.

Ovoga puta nedostaju neka važna, već priznata i za našu likovnu kulturu značajna imena umetnika; takođe i onih čiji autorit raste i snažno se izdvaja iz mladalačke anonimnosti. Posebno mi nedostaje Bogdan Meško, autor čija ulja i grafike ukazuju želju da se osveži, i sa slovenačke strane, naš likovni izraz.

Svakako je tačno da Trijentale po svojoj mnogostranosti koja je još i postavkom po grupacijama posebno podvučena, daje čak i bez onih umetnika koji nedostaju, sasvim objektivnu sliku savremenog umetničkog stvaranja. Pri tome bih podvukao i to da i raspored ovog puta jasno upozorava na to da grupisanje izloženih dela ni izdaleka ne može da se odredi jednostavnim nacionalnim kriterijumima. Sadašnja podela na odeljke, posebno što je Trijenale obogaćeno i uključivanjem grafike, u prvom redu je osmišljeno zbog izuzetne mogućnosti upoređivanja i suočavanja. No, to nisu neke umišljene

aleksander bassin

»stilske« pregrade, već je izložba tako postavljena radi lakšeg informisanja i brže orijentacije, što je bilo već i posebno naglašeno. Značajno mesto na izložbi dobile su tako grupe

Po mom mišljenju, predeni put je svakako bio koristan i uspeo. To nas može potsetiti na zlatno pravilo: tamo gde je red, sve je dobro. No, ne smemo misliti da istovremeno sve treba da ostane i nepromenjeno. Prvenstveno time mislim na samu selekciju izložbenog materijala, koji je upućen za izlaganje: trijenale predstavlja manje od polovine ovog materijala, iako sudeluje više imena no na pređašnje ove dve priredbe. Pa ipak, to je pregled koji jedini daje mogućnost za poimanje savremenog jugoslovenskog likovnog izraza; način primanja i izbora radova bio je demokratski u najboljem smislu te reči. Samim tim što se nije uvažavala niti tolerisala u principu ni jedna muzejska veličina, niti se po svaku cenu težilo ka reprezentativnosti koju takvi predstavnici ne bi zaslužili da se predstave svim delima koja su dali za trijenale. Bila je to u najmanju ruku najbolja namera organizacionog odbora, ali o tome koliko je uspela neka sude drugi, po mogućnosti nepogođeni.

Neka tim povodom bude dopušteno da pomenemo nekoliko ličnosti, kojima je — ne krivicom organizacionog odbora — svakako uslovljena objektivnost pregleda nad jugoslovenskim likovnim stvaralaštvom. Kršinić, Milunović, Lubarda, Stupica, braća Kalin, G. A. Kos, Petlevski, Kondovski, Bernik, Meško, Generalić — i verovatno još neko.

Možda se tome može pomoći i upravo je tome mesto u razmišljanju kada se govori o novim putevima za trijenale godine 1970. Ako bi u principu ostao dosadašnji koncept da trijenale teži za što objektivnijim pregledom stvaranja u proteklih tri godine — čini mi se pravilnim da istoričarima umetnosti predstoji nova uloga s obzirom na to da kritika i dalje ostane aktivna kao što je bila do sada. Bez obzira na nepovoljan odjek na koji je naišao rad organizacionog odbora, odnosno onih njegovih članova koji su pokušali da predstave pojedinačne fenomene življeg kretanja u našoj umetnosti u štampi; u tom odjeku mogao se čuti poziv na kršenje, tako nazvanih, samoupravnih načela, zadiranje u slobodu umetničkog stvaranja tobože, zato što žiri ne sačinjavaju samo ti ljudi koji su umetnici (primer: članak Viktorja Šireca, Delo, Ljubljana, 10. 6. 67). Radi koga uopšte egzistiraju ti ljudi koji se bave ili stoje pored nazovi umetnika? Trijenale ipak ne sme biti društvena izložba sa svim brojnim članovima republičkih društava; uvek se pokazalo da prevelika demokratija vodi u anarhiju.

Konkretni predlog koji po mom mišljenju, obez-

dr vanda ekl

Trijenale je mogao postati konvencionalno koncipirana, manje ili više potpuna revijalna izložba. Trijenale međutim nije uprostio već razvio svoj sistem organizacije, umnogostručio svoje sadržaje, ušao je u procese života. Pokazalo se da tolerantnost i ekspanzivnost, pa i pod nazivom demokratičnosti, može vrlo lako postati rasutost, rasplinutost, izniveiranost. Neizdiferenciran materijal, na-prosto pod strt, bez zaključujućih podataka — znači izvješćavanje, prezentaciju i jedva će postati nešto više od teško čistog zbroja pojedinačnih napora.

Tek se sa angažiranim, polemičnim stavom, zaključnim konfrontacijama prilazi odlučnije. Razlučuje se sigurnije životnost dojučerašnjih smjerova

nazvane »Nova figuracija« i »Nove tendence«, čiji je udeo istaknut na vidnom mestu, možda i prenaplašen, ali gledajući na usmerenost budućeg razvoja, i opravdan.

beđuje još veću objektivnost od dosadašnje je sledeći: već u ovom času određeni, izabrani kritičari dali bi osnovni koncept budućeg trijena 1970. godine; oni bi prvi predlagali imena učesnika i eventualno onih dela koja bi obećavala objektivnu sliku događaja u jugoslovenskom likovnom životu. Umetnici koji bi ostali po strani, oni koje taj osnovni koncept ne bi obuhvatio, učestvovali bi u selektivnom natječaju, na kome bi o njihovom uključivanju — kao posebnoj grupaciji — u okviru trijena, odlučili drugi članovi žirija, eventualno sastavljeni takođe i od umetnika. Princip individualne odgovornosti kritičara, komesara za pojedinačne grupacije — ali sada pred širim forumom (novi žiri), koji bi preko manjeg selekcionog takmičenja imali punu mogućnost aktivnog sudelovanja i korekcije individualnih koncepata. Svakako bi to bilo najidealnije rešenje; pitanje je samo, koliko je izvodljivo.

Trenutna situacija u svetu likovne umetnosti uopšte, gledano objektivno, ne u okviru oreola nagrada koje se svode na jedna ista imena i zbog jednih istih imena — mislim, da ne omogućava postavljanje pojedinih umetnika u rang liste. Pri tome poglavito mislim na dva osnovna kriterija koji igraju veliku ulogu: podstrek na individualno izgrađivanje sopstvenog sveta i njegovo iskazivanje; na drugoj strani jednaka prisutnost anonimnosti ne samo individualnog umetničkog htenja, jednako od enformela, akcionog slikarstva do pop i op-art-a. s obzirom na raspored učesnika trijenala u određene grupe naznačio bih najbolje među jednovrsnim: Marka Čelebonovića i Kostu Angeli Radovanija u okviru Umetnosti ravnoteže, Marija Pregelja među Tendencijama ekspresionističkog realizma, Vladu Veličkovića u okviru nadrealnog, fantastičnog, magičnog, Miodraga B. Protića, Draga Tršara i Radomira Damjanovića-Damnjana iz Simbolike i znaka, Stojana Čelića i Otona Glihu u okviru asocijativnog slikarstva, lirске apstrakcije i enformela, Ratomira Reljića među Novom figuracijom i Vojina Bakića među Novim tendencijama. Govoriti o originalnosti određenih univerzalnih umetničkih orijentacija u okviru savremene jugoslovenske likovne umetnosti nov je problem, isto tako težak za rešavanje kao i predhodni. Uzimajući u obzir napred pominjanje krajnje kriterijume koji u tome igraju ulogu, odlučili bi smo se za simboliku koja kompilira modernu humanističku poruku po konceptu domaće srednjevekovne umetnosti i koja još ni izdaleka nije iscrpila sve mogućnosti; na drugoj strani pak za fenomen novih tendencija.

od mrtve retardacije, neprotegnute u sutrašnjicu, razlučuju se stvarni tokovi od prostih koincidencija, autentičnost od simulacije, avantura od avangarde, aranžman od kreacije, iskustvo od recepta. Uvjernije se identificiraju i verifiraju umetničke ličnosti i opusi. Jednom riječi pred nama je doista pokušaj da se iskristalizira istina našeg trenutka — ne izvjestiteljski i sabirno već analitički i konkluzivno. Kada djela dobijaju svoje mjesto (makar i dakako nedefinitivno), u slijedu vremena i slojevima likovnih kretanja a njihove formalne i sadržajne vrijednosti svoju historijsku definiciju (ma da hipotetičnu), onda se izložba od registracije pretvara u konstataciju. Umjesto arhivirajuće dokumentarnosti dobili smo antologij-

ske uvide. Birokratske istine su se pretvorile u viziju života i umjesto uopćenog informativnog zbroja — pred nama je deklarativna intervencija u likovnu produkciju. — Dakako uz taj veliki pozitivni predznak, uz vrline, III Trijenale ima i promašaja. Mjerila nisu bila sasvim precizna, i nije se valjda ni moglo očekivati potpunost i uvijek sretan izbor ličnosti, podudarnost stavova. Ima nesporazuma, suvišnih radova, drugi nedostaju. Neke će postavke Trijenala vrijeme potvrditi, druge demantirati. Uz misao na neprisušne potkrada se i slutnja o nepravedno dobijenima. Mislim da bi jednom - izložba eliminiranih radova bila ne samo senzacionalna već i inverzivno kompletirajuća. — Na Trijenalu velika imena nisu uvijek zastupana velikim djelima. Trebalo bi možda izbor do kraja uzeti iz ruku autora. Uopće mi se čini da je koncepcija ovog Trijenala sa svim svojim prednostima ostala na pola puta. Trebalo bi do kraja pokrenuti istraživačke i selektivne snage i neprekidnim uvidom u stvarstvo kroz tri godine, u intimno ateljejsko i javno izlagačko, doseći najrealnije, najprovjerene podatke o onome što je likovno živo i značajno. Trijenale zato ne mora postati salon — to je pitanje mjere i pristupa. Ali izložba sa stabilnim tezama. Ima vrijednosti koje doživljujemo kao trajne, bažične, ujedno izvanredno žive. U Hegedušićevoj

boris kelemen

U predgovoru kataloga Trećeg trijenala čitamo: »Muzej i velike izložbe vrše u prvom redu neophodnu funkciju informisanja javnosti o problemima kojim se bave, a Trijenale posebno preuzima funkciju da ta informacija o savremenoj umetnosti u Jugoslaviji bude što potpunija.« (A. Čelebonović). Ova konstatacija navodi na razmišljanje o stepenu obavijesnosti ovog Trijenala.

U odnosu na prijašnje obavijesnosti ove posljednje izložbe u neku ruku stvarno veća: prolazeći boksovima stiže se onako površni dojam da smo se srel i s izložbom koja nas obavještava o današnjem trenutku likovnosti u nas: kao da se sustavno nižu djela onih inovatora koji već imaju svoj položaj u nas, zatim dolazi grafika i na koncu svježina mladih. Međutim, detaljnije sagledavanje ove izložbe ubrzo će korigirati stečeni prvi dojam (pogotovo ako se razgledaju svi uglovi i zakutci): možda nisu važne toliko one omaške kao na primjer da se slike Zorana Pavlovića nalaze u skupini enformela, umjesto u novoj figuraciji, koliko onaj stvarni dojam da je na ovoj izložbi prisutno ono mnoštvo redundantnih pojava koje unose samo zbrku i suviše široki sajamski karakter, koje mute informacije o stvarnim vrijednostima, koje obezvrijeđuju velike napore, koje su konačno (a to proizilazi očito iz samog razgledavanja izložbi) posljedica cijelog mnoštva »sentimentalnih« ključeva (ponekad mi se čini da je pribjegavanje tim i takvim ključevima posljedica straha od administracije i birokratizma).

Trijenale je vrijedna i neobično značajna likovna manifestacija koja još nije našla svoju konačnu formu i još uvijek samo djelomično rješava svoje zadatke. Čini se da je neposredni zadatak naći neko rješenje o kojem se prvo razrješavaju sve navedene primjedbe. Ne znam da li slijedeći prijedlog donosi pravu soluciju, znam samo da je nedorečen jer načinjen je na prečac. Ne radi se o otkrivanju Amerike, to je naprosto modifikacija koncepcije Trećeg trijenala.

Slijedeći Trijenale mogao bi se podijeliti u tri grupe, tri sekcije. Prvu bi sekciju sačinjevale manje izložbe s 10—20 radova odijeljene u boksovima, koje bi potpuno neovisno koncipirali likovni kri-

»Soho« novo sredstvo ne znači asimilaciju već novo jedinstvo, bujanje uvijek autentične i ako hoćemo, dosljedne inspiracije. Rijedak je fenomen da jedna potvrđena vlastitost traje oplođena i oplodujuća kroz dodire s vremenom i životom. — Nije pietet već likovnost, problem i rješenje, koje nas zaustavlja pred diptihonom Marija Pregelja. — Bez nesimpatičnog nabiranja jasno je da u nas ima mnogo individualnih rezultata koji su zamislivi kao vrijednost u svim okvirima i relacijama.

Povijavajući se trijenalnoj klasifikaciji i govoreći u sferi njenih grupacija rekla bih da se najčišći profili i najautentičnija zrenja javljaju u domovima i interesima grupa »Nadrealno, fantastično, magično« i »Simbolika i znak«. Najisturenija sekcija »Novog realizma« pruža obilne dokaze o svojoj relativnoj ažurnosti i obavještenosti, ali se, uz iznimke, utapa u doslovnim ovisnostima.

Otsutnosti su ostale osjetljiva tačka izložbe, teško rješiva. U obilju umjetnina obično brže reagiramo na one koje bismo izostavili, tokom vremena nadiru slike kojih nije bilo. No već u prvom naletu upada da ne bismo smjeli bez Stupice, Petlevskog, Lubarde (usprkos samostalne izložbe). Smjer fantastike doista nije potpun bez Radauševe skulpture iz posljednje faze. A Kršinić, Augustinčić?

čari na temelju svoje koncepcije i izbora radova umjetnika u ateljeima i oni bi svoje teze obrazložili u katalogu s kraćim štampanim tekstovima. Na tim izložbama može biti zastupljen i manji broj autora ali s po više radova ako to kritičar zaželi. Kritičari prijavljuju svoju koncepciju, odnosno svoju izložbu upravi Trijenala, odnosno organizacionom odboru, koji može tu koncepciju i ne prihvatiti.

Druga sekcija je neovisna od prve. Budući svaki građanin SFRJ ima pravo sudjelovanja na Trijenalu, sva prijavljena djela se javno žiriraju od organizacionog odbora. Odabrana djela čine zasebnu izložbu.

Treću sekciju čini izložba od žirija (organizacionog odbora) odbijenih radova i zasebnih izložbi koncipiranih od kritičara, dakle onih koji su odbijeni u prvoj i drugoj sekciji. (Ta bi izložba mogla biti na galeriji izložbene hale).

Unutar takve koncepcije nazirem ispunjenje demokratskih principa, široku lepezu po kojoj svak može pokazati javnosti što je načinio, a s druge strane izdvajanje stvarnih vrijednosti, njihovo naglašavanje i mogućnost nepomućenog podvlačenja inovacija u našoj likovnoj umjetnosti, mogućnost obavještavanja javnosti o tim inovacijama u nas na likovnom planu. Ako likovna kritika griješi — svako je negdje prisutan u ovako koncipiranoj izložbi i onda će vrijeme odlučiti, iskristalizirati ono što će ostati kao »trajna vrijednost«, kao stvarna inovacija, kao stvarna poruka jednog vremena.

Nazirem unutar takve koncepcije Trijenala također i maksimalno angažiranje likovnih kritičara, njihove odgovornosti i aktiviranje jugoslavenske sekcije AICA, ali isključujem ulogu likovnih umjetnika kao likovnih kritičara (članova »žirija, odbora za nagrade i sl.). Jednako bi trebalo razmisliti i o nagrađivanju likovnih kritičara koji učestvuju u prvoj sekciji ovako koncipirane izložbe.

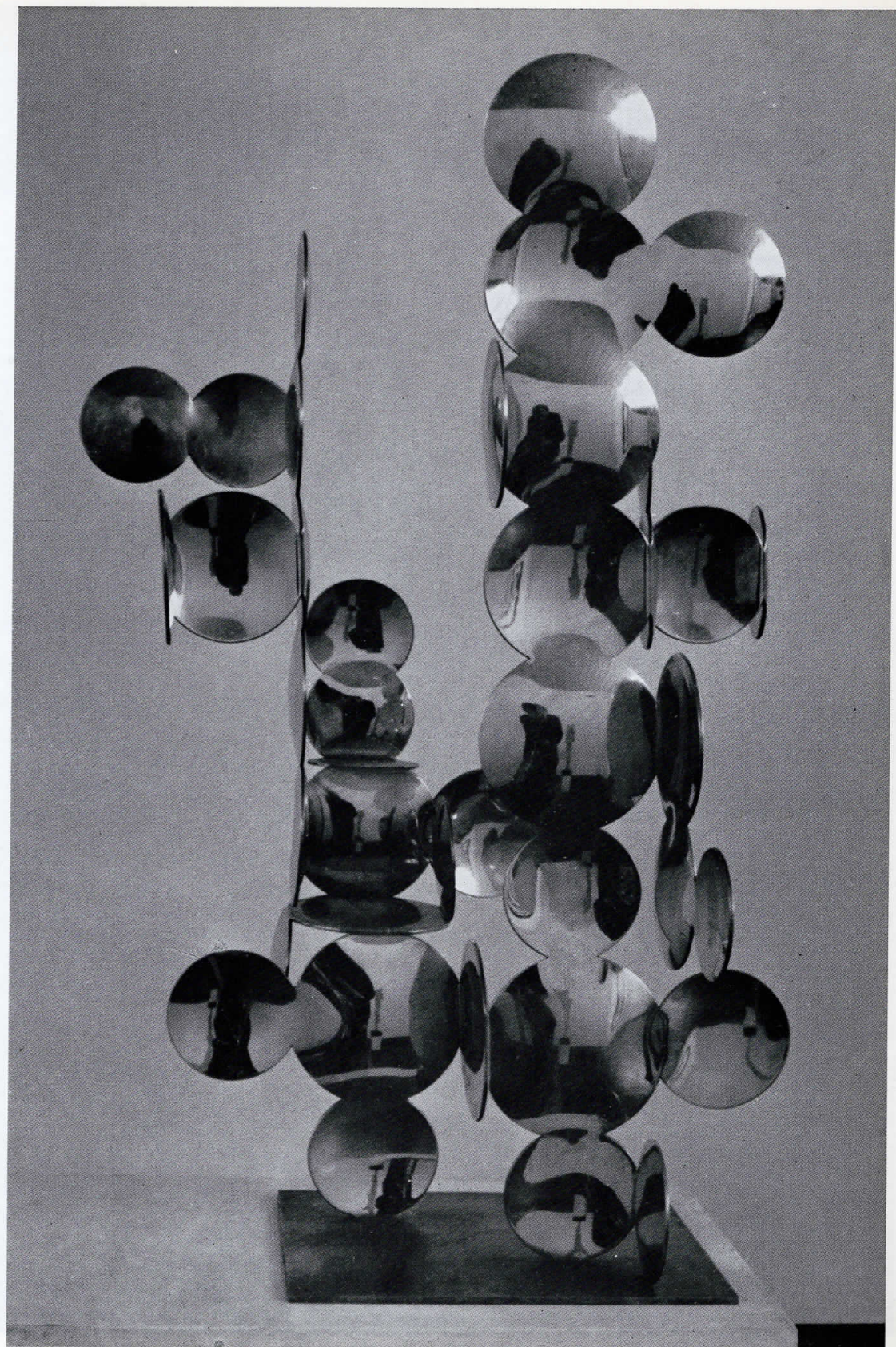
Možda bi postigli da ona ključna pitanja valorizacija na taj način zaoštrimo i možda bi se stavovi i likovnih umjetnika i kritičara na taj način stavili na vagu vremena.

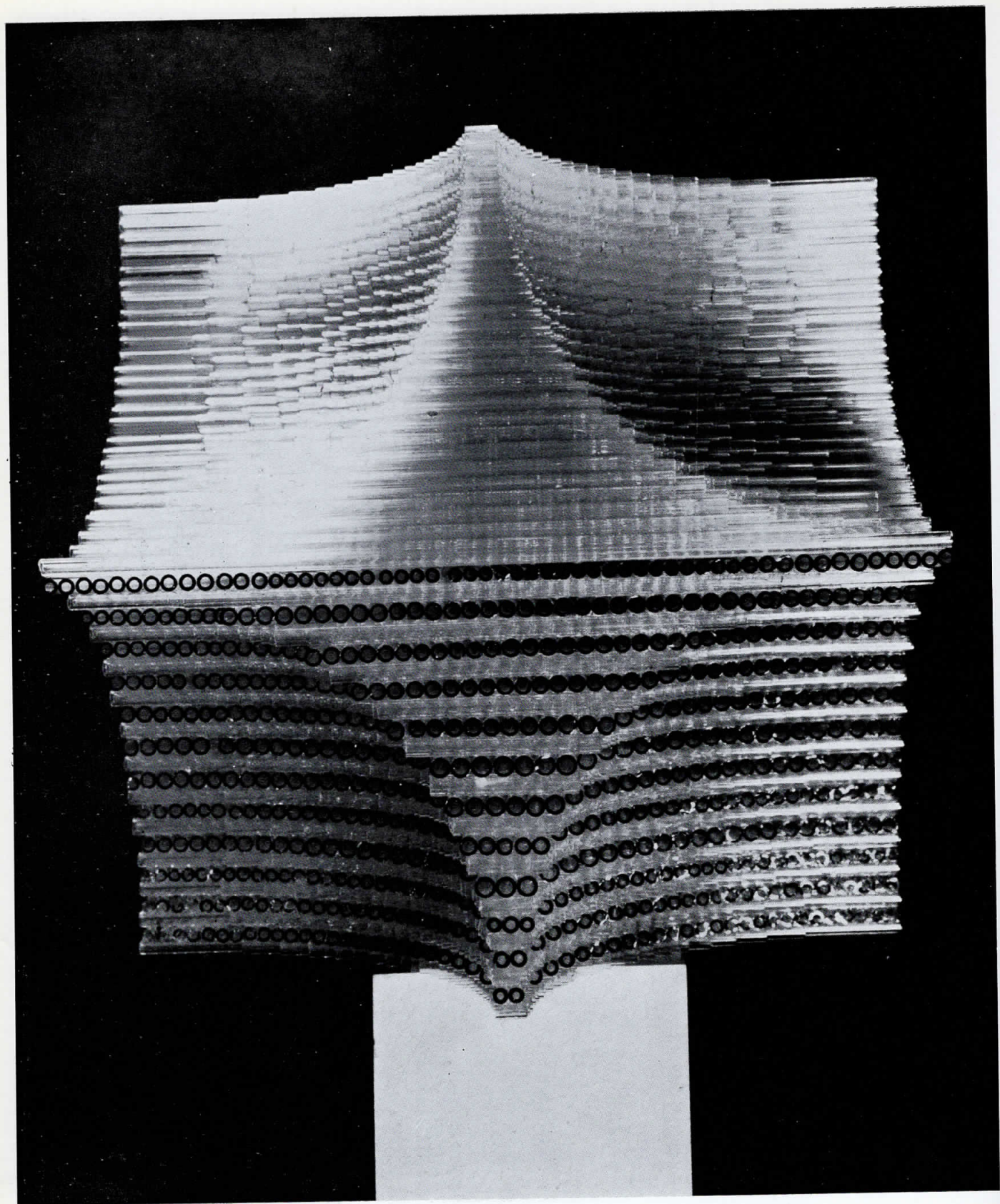
strana 37
vojin bakić
svjetlosni oblici XXI, 1966.
bronzina

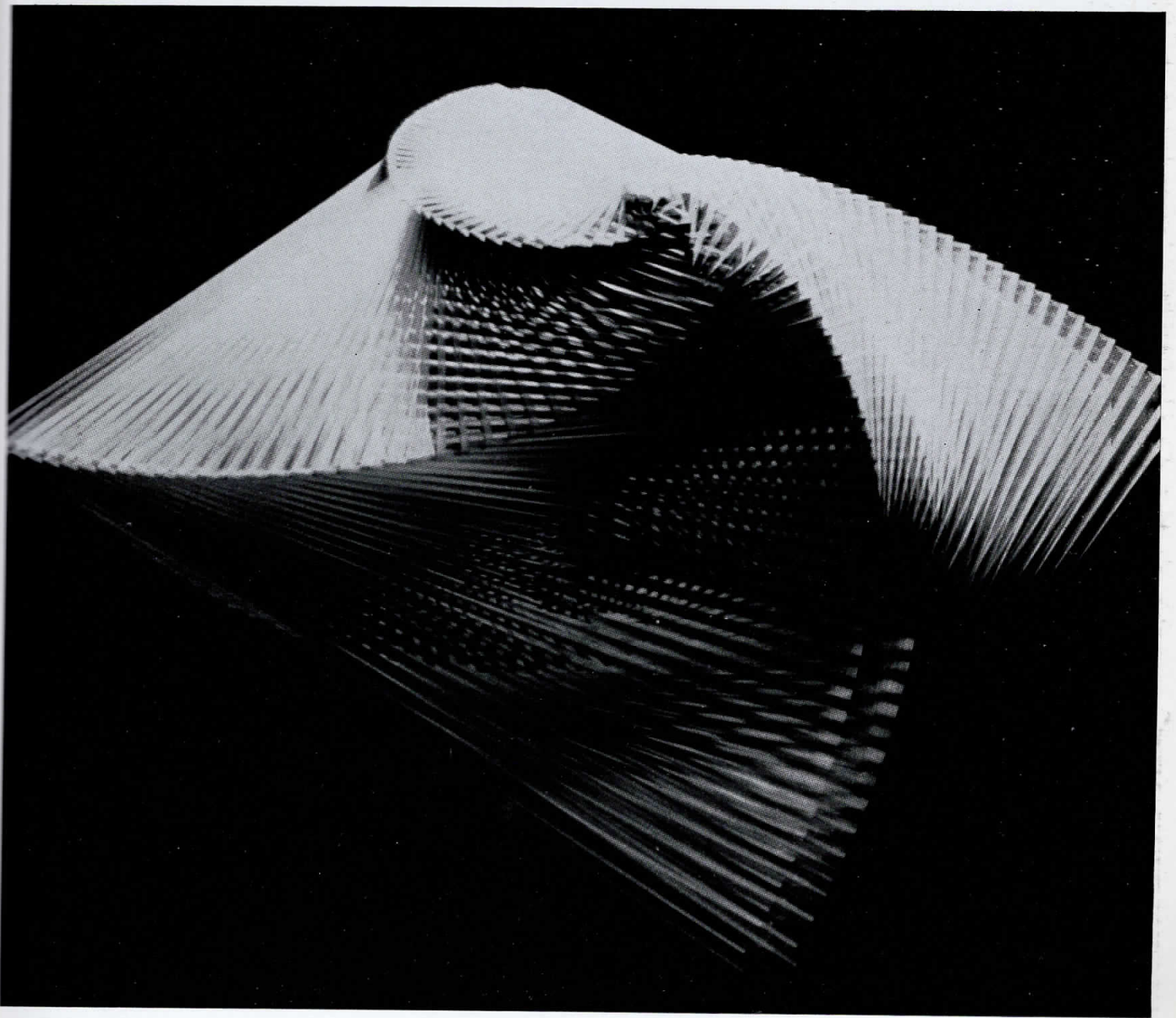
strana 38
vjenceslav richter
rastavljena sfera I, 1967.
staklo

strana 39
juraj dobrovčić
prostorna konstrukcija, 1966, drvo

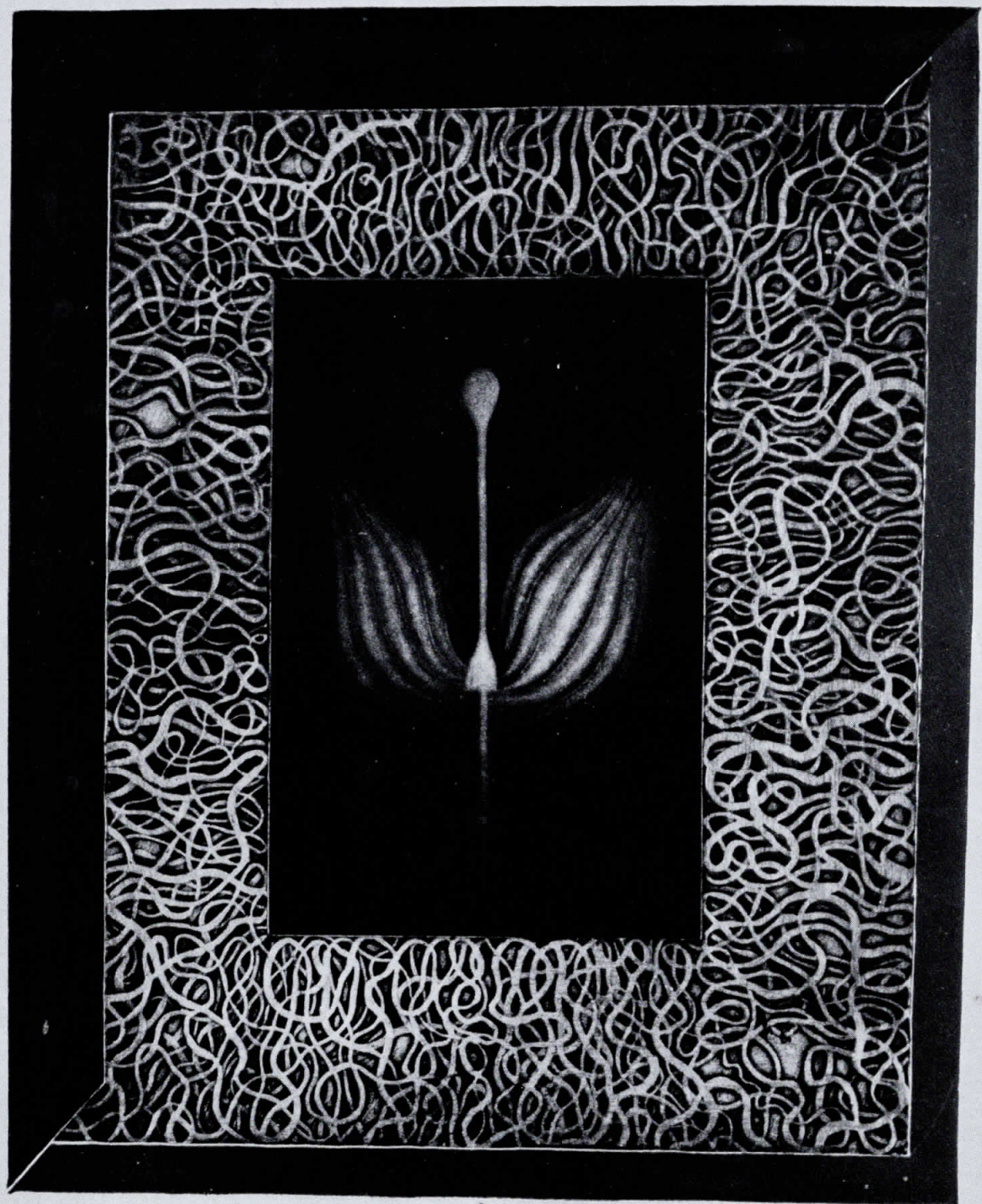
strana 40
mladen srbinović
svih stvari mera je čovek, 1966.
ulje

strana 41
radovan kragulj
cvet I
bakropis, suva igla

strana 42
aleksandar zarin
padajući predmet, 1966, gips

strana 43
ksenija divjak
mađioničar, ulje

strana 44
bogdan kršić
anamneza
bakropis

strana 45
boško karanović
kolač, linoleum

strana 46
gore
miljenko stančić
mrtvi brat

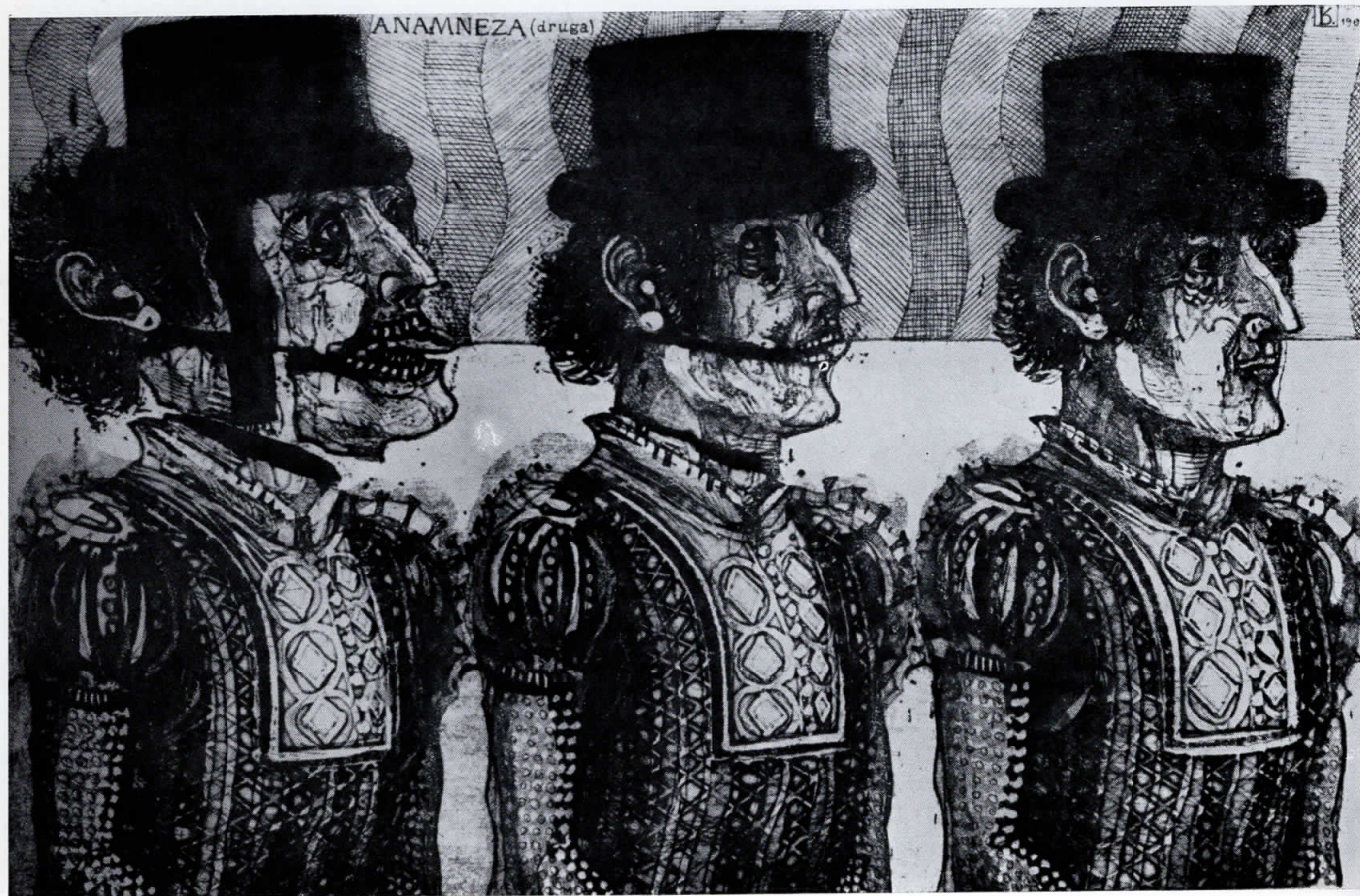
dole
dragan lubarda
iz ciklusa klijanje, 1967, crtež

strana 47
gore levo
boris anastasijević
sova, 1967, kalaj

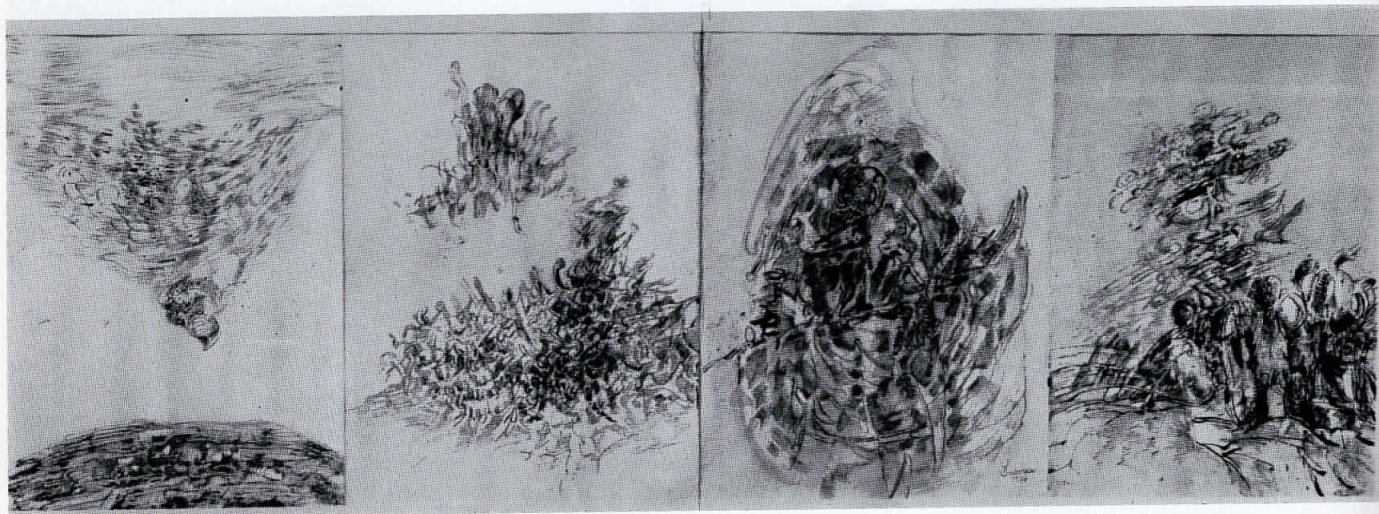
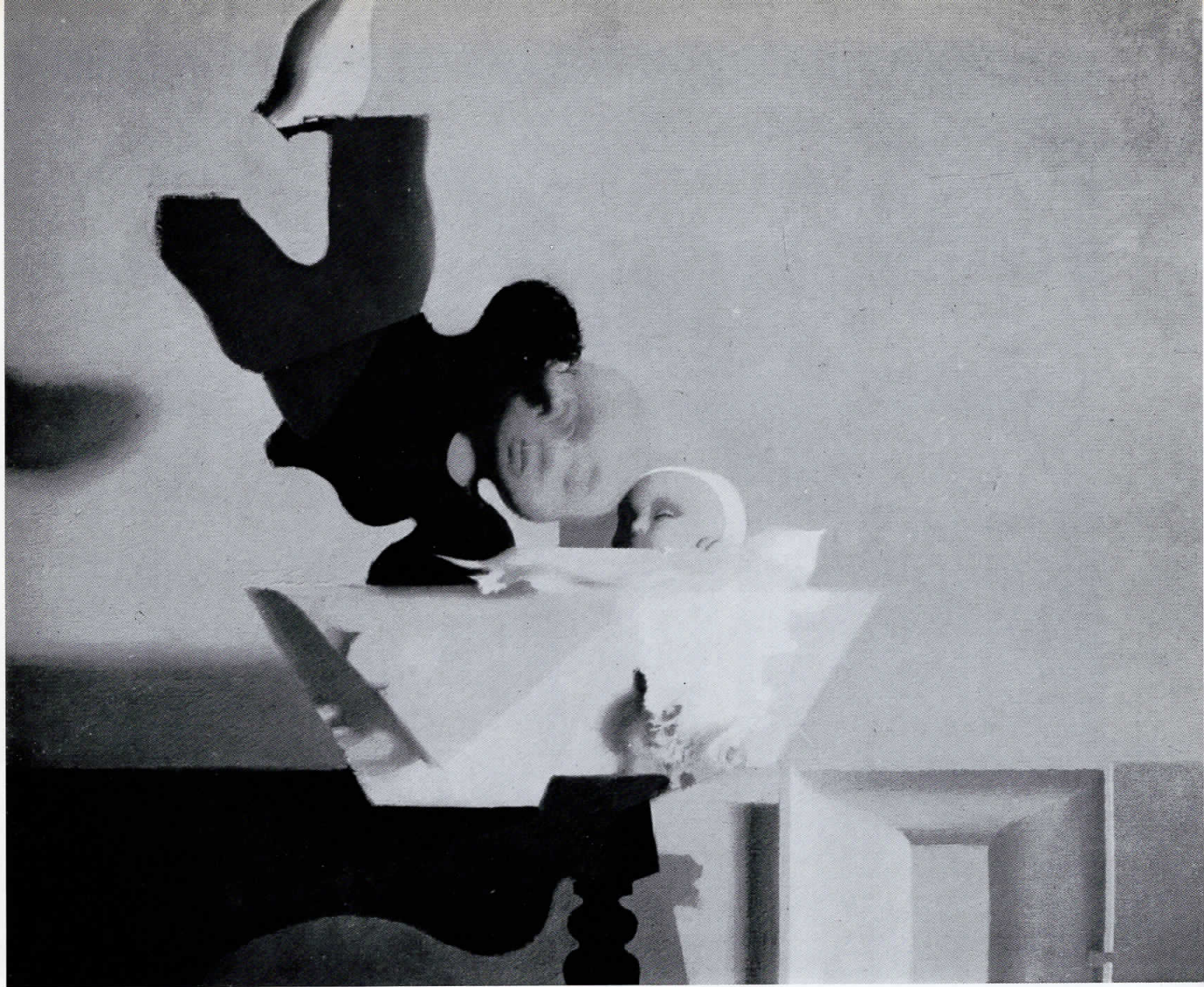
dole levo
slavoljub-vava stanković
ženski torzo, 1967, bronza

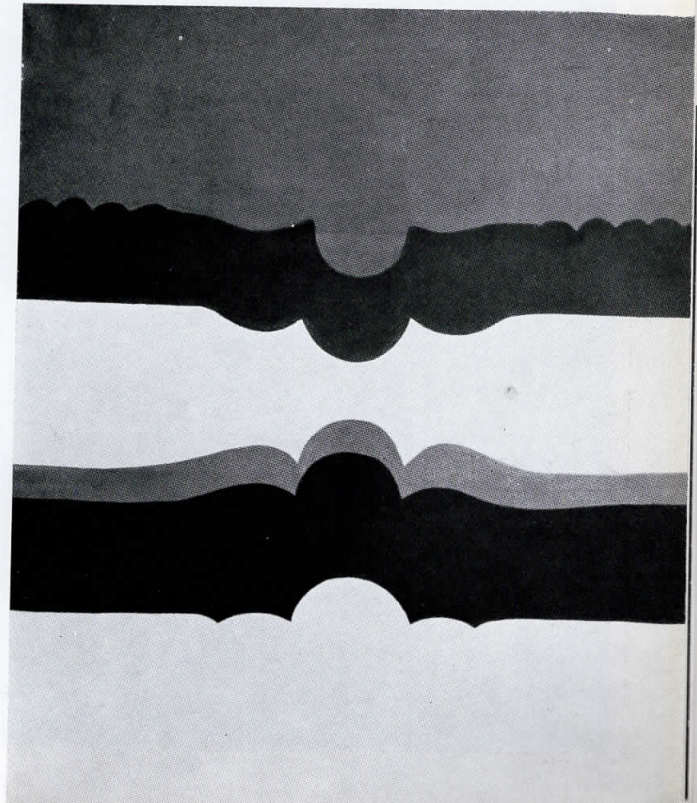
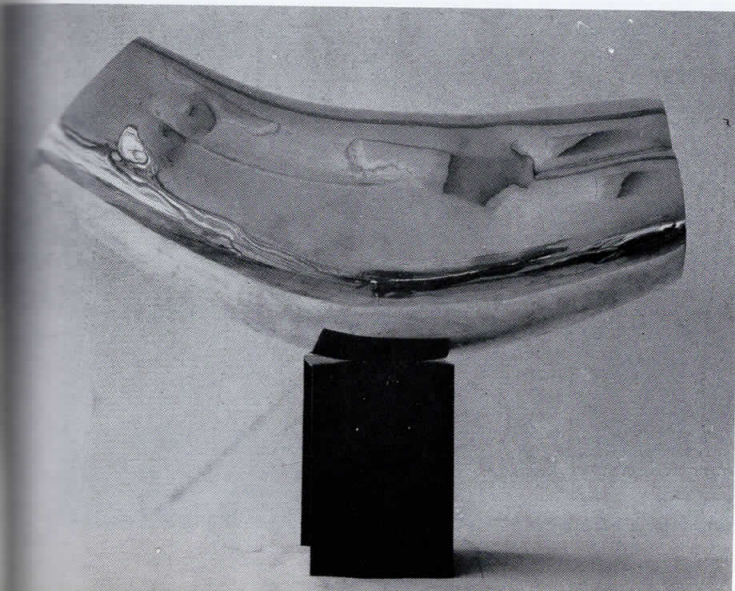
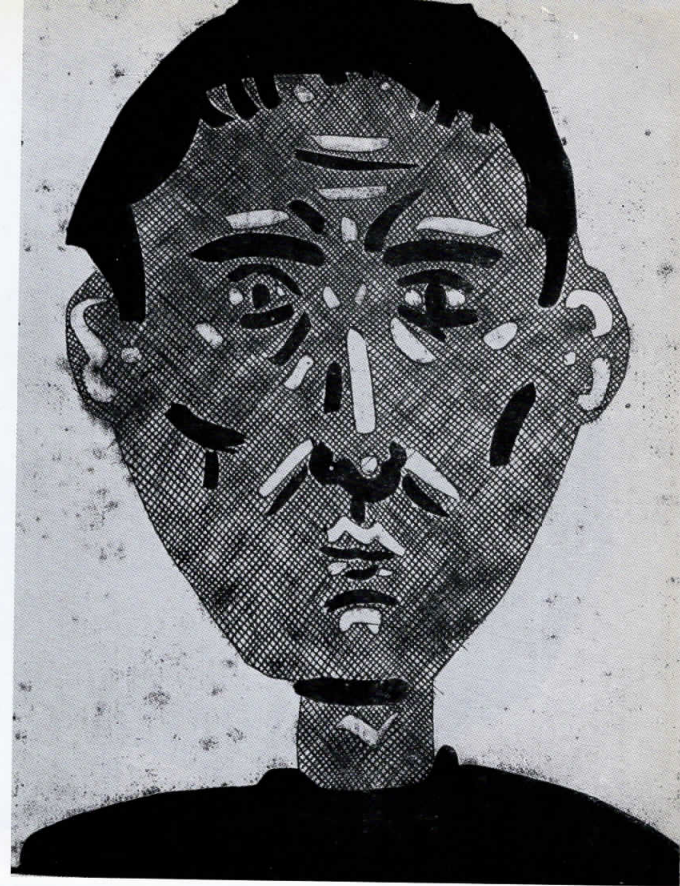
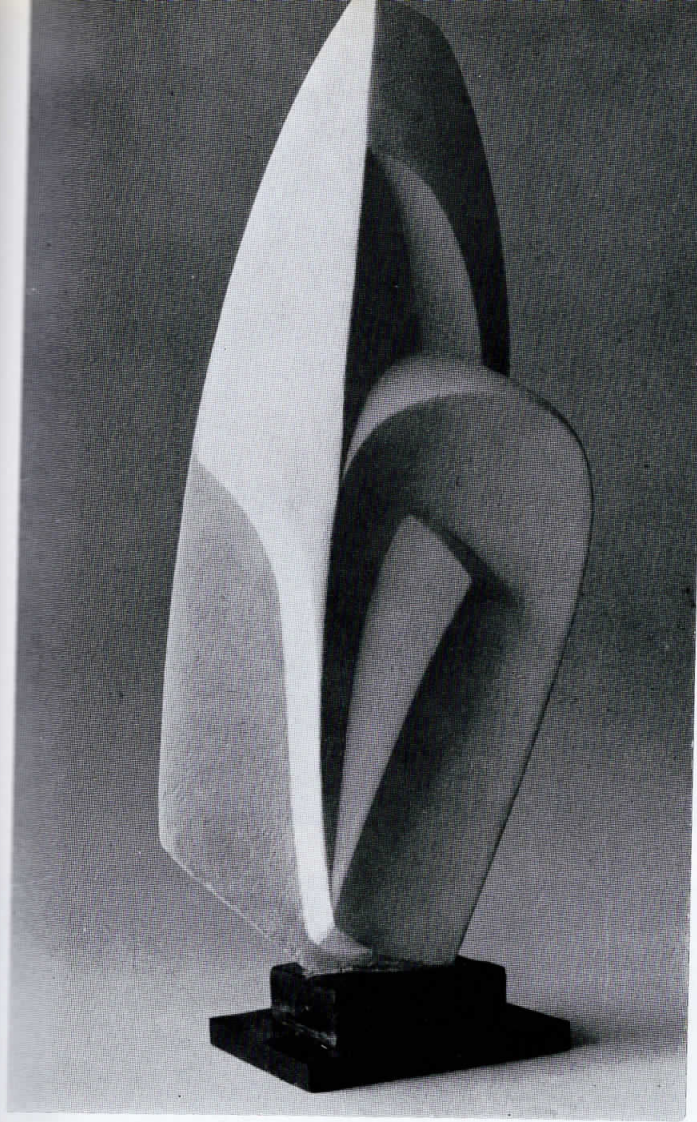
gore desno
miodrag rogić
glava, 1967, linorez

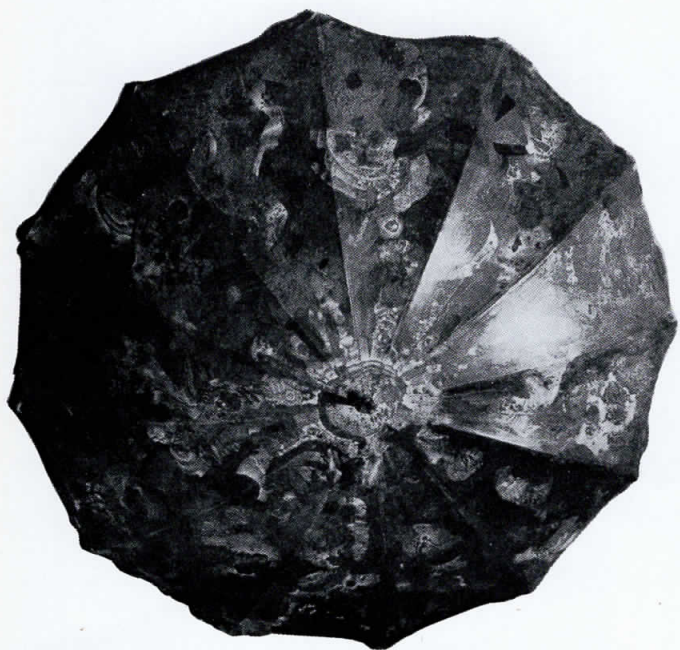
dole desno
eugen feller
(bez naslova), 1966, ulje

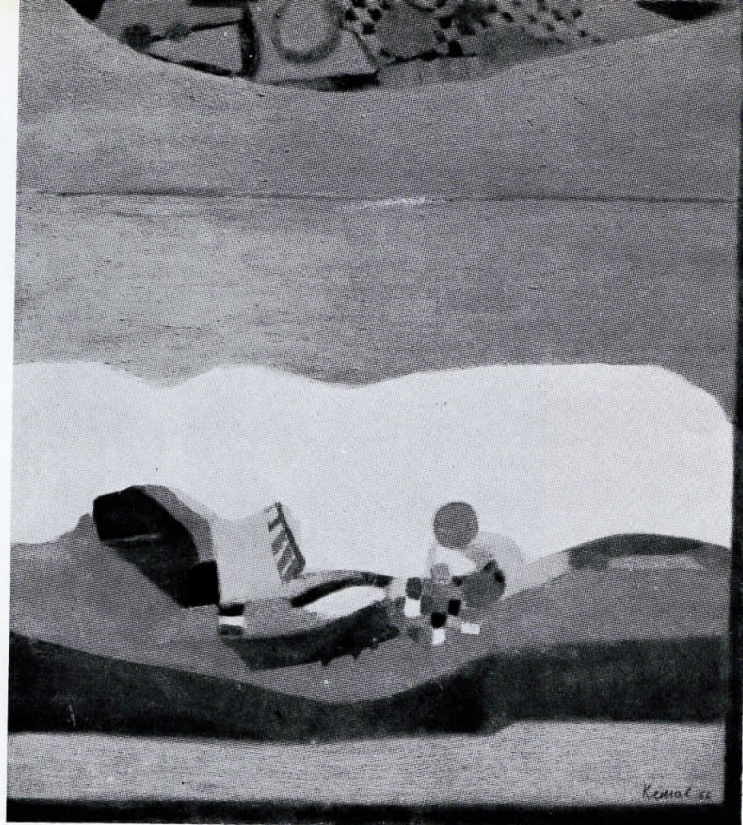

strana 48

gore

kosta bradić
sfera, 1966, ulje

dole

ljubomir kokotović
trg, 1965, ulje

strana 49

gore

kemal širbegović
obala, ulje

dole

kosta angeli radovani
žena na kocki, 1966, bronza

strana 50

gore

živojin turinski
incijal, 1965, (metamorfoza kruga)
polikolor-ulje

dole levo

halil tikveša
hutovo, 1964, bakropis-akvatinta

desno dole

aleksandar luković
čovjek i ptica, 1966, ulje

strana 51

levo

ana vidjen
oblutak, 1965, gips

desno

tomislav kauzlarić
skulptura XVII, 1966—67
drvo-metal

